

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ СМЕРТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Резюме

У статті порівнюються структурно-семантичні моделі фразеологічних одиниць на позначення смерті в українській та польській мовах, встановлюються спільні та відмінні риси фразеологічного позначення цієї ділянки дійсності в цих мовах.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, структурно-семантична модель, мотивація.

Summary

Structured-semantic models of the phraseological units, which mean the death in Ukrainian and Polish languages, are compared in article. General and discriminating features of the phraseological indication of given fragments of reality in these languages are defined.

Key words: phraseological unit, structured-semantic model, motivation.

Пропонована стаття продовжує розгляд проблеми відображення категорій буття в мові, зокрема, у фразеології (див. [13], [14], [15]). Фразеологічні одиниці на позначення смерті входять до понятійного складу концепту «поява – зникнення» і є ключовими для розуміння світосприйняття певного етносу.

Фразеологізми зазначеної тематики вже були об'єктом дослідження в українському, російському, польському мовознавстві. Так, С. М. Толстая на матеріалі слов'янських мов виділяє такі семантичні моделі на позначення смерті: 1) відділення душі від тіла; 2) путь; 3) повернення до землі, тілесний образ смерті; 2) кінець, завершення життя [6]. В. Д. Ужченко в [7: 80104] на матеріалі східноукраїнської фразеології розглядає фразеологічний лексикон «небуття», в складі якого виділяє фразеосемантичне поле «Смерть». Дослідник виділяє одиниці, в яких смерть представлена як явище біологічне та одиниці, що представляють смерть як явище культурологічне. В монографії виокремлено низку структурно-семантичних моделей фразеологічних одиниць на позначення смерті в східноукраїнському ареалі. В. Хлебда розглянув фразеологію некрологу в російській пресі [16]. К. Герей-Шиманська аналізує визначення смерті в Біблії та їхні переклади в сучасних польських виданнях (напр., śmierć człowieka, niespotykana, ochotna i wspańałowmyślna; moc śmierci lub ręka śmierci, ościén śmierci lub żądło śmierci, dziedziniec, gmach, podwoje, przybytek śmierci, próg śmierci) [17].

Метою статті є встановлення мотивації ФО на позначення смерті в українській та польській мовах, співставлення шляхів фразеологічного позначення цього явища дійсності представниками українського та польського етносів. Для досягнення мети застосуємо метод структурно-семантичного моделювання, що дасть можливість, абстрагувавшись від конкретної фраземи, узагальнити та систематизувати досліджуваний матеріал.

Метод структурно-семантичного моделювання використовують в своїх дослідженнях В. М. Мокієнко, О. К. Бірих, А. Івченко, В. Д. Ужченко, та інші дослідники (див. [4], [1], [3], [7]).

Виділення ССМ дозволяє «глибоко проникнути в сутність фразеологізмів, виявити додаткові відтінки в їхній семантиці, що забезпечує додаткову фразеологічну експресію» [3: 54], воно базується на основі тісної взаємодії внутрішньої форми ФО і їх цілісної семантики [7: 320]. Крім того, виявляються найбільш продуктивні та непродуктивні ССМ чи фразеологізми немодельованої структури. Все це дає можливість дослідження ментальної репрезентації певної ділянки дійсності в фразеології. За твердженням Ю. Д. Солодуба, в характері взаємовідносин універсальних і національно-специфічних властивостей фразеології «... спостерігається складна й неоднозначна діалектика взаємообумовлених зв'язків: чим більш чітко виділяється на матеріалі самих різних мов спільна фразеологічна модель, тим яскравіше на фоні цієї моделі виявляється національна специфіка і неповторність фразеологічних образів» [5: 64].

Услід за В. М. Мокієнком під структурно-семантичною моделлю фразеологізму ми розуміємо «тип синтаксичних конструкцій, за яким утворюється ряд стійких сполучень»; «структурно-семантичний інваріант стійких сполук, що схематично відображають відносну стабільність їх форм та семантики» [4: 51; 53].

Для деталізації елементів ССМ використовуються взаємозамінні терміни «об'єкт порівняння» (О. К. Бірих), «образний конкретизатор» (А. Івченко, В. Д. Ужченко).

Як вже зазначалося, структурно-семантичне моделювання передбачає подібність у семантиці аналізованих одиниць. Тому досліджувані фразеологізми поділимо на семантичні ряди за інтегральною семою в семантичний структури ФО. В межах семантичних рядів виділяємо структурно-семантичні та семантичні моделі.

Семантичний ряд «бути близьким до смерті»

Спільними для української та польської фразеології є наступні моделі. ССМ «дивитися + на + локальний орієнтир = бути близьким до смерті»: укр. дивитися в труну; дивитися одним оком в домовину; поглядати на сосну; дивитися на балку; дивитися на смереку; дивитися на небо; польські *patrzeć na księża obore*; *ogłądać się na księża gródz*.

Локальними орієнтирами в українських фраземах виступають: 1) труна, домовина; 2) метонімічні назви кладовища за місцем розташування:

балка, смерека; 3) місце, куди відлітає душа: небо. В польських одиницях локальними орієнтирами є *księża obora*, *księża gródź*, що пов'язане з роллю ксьондза у поховальному обряді.

ССМ «стояти / бути + [однією ногою] + на (над, в) + локальний орієнтир = бути близьким до смерті, до загибелі»: укр. *стояти на Божій дорозі*; *стояти над безоднею (край безодні)*; *стояти над гробом*; *стояти над могилою*; *стояти однією (одною) ногою в гробі*; *стояти однією (одною) ногою в могилі*; *стояти однією (одною) ногою в труні*; польські *być nad grobem*; *stać nad grobem*; *być jedną nogą w grobie*; *być jedną nogą na tamtym świecie*.

Образні конкретизатори локального орієнтиру: 1) поняття духовної сфери (*Божя дорога*; *безодня* – як протиставлення *Божій дорозі*; *tamtę świat*); 2) місце поховання (*могила*, *труна*, *гріб*, *яма*, *кладовище*; *grób*).

ССМ «життя + тримається + на + іменник на позначення тонкого предмета = бути близьким до загибелі»: укр. *життя тримається на соломинці*; *життя держиться на павутинці*; *життя висить на волосинці*; *життя висить на ниточці*; польські *życie wisi na włosku*; *życie zawisło na włosku*.

Наближені до цієї моделі за внутрішньою формою фразеологізми *душа на павутинці*; *на останню (на тонку) прясти*; *ледве (насилу) душа держиться (тримається) в тілі*; польське *ciénko przżać*.

ССМ «[лежати] + на + локальний орієнтир = бути близьким до смерті»: *лежати на смертному ложі*; *лежати на смертнім одрі*; *лежати на Божій постелі*; *лежати на смертній постелі*; *лежать на останній постелі*; польське *na łożu śmierci*. Локальним орієнтиром виступає місце для лежання (*ложе*, *одр*, *постель* / *łoże*) з епітетом *смертний*, *останній*, *Божий* / *śmierci*.

Семантична модель «Смерть збирається виконати (чи виконує) певну дію – хто-небудь близький до смерті»: *смерть заглядає (зазирає) в очі*; *смерть стоїть [з косою] за плечима*; *смерть занесла [свою] гостру косу*; *смерть занесла [свою] руку*; польські *śmierć patrzy w oczy*; *śmierć zagląda w oczy*. При цьому виділяється фізичне наближення смерті: *заглядає (зазирає) в очі*; *стоїть [з косою] за плечима* та її загрозливий жест в українських фраземах: *занесла [свою] гостру косу*; *занесла [свою] руку*. В польській мові одиниці цієї моделі обмежені зоровим сприйняттям.

Не зафіксовані у польських словниках наступні ССМ.

ССМ «пахнути + іменник на позначення елементу похоронного обряду = бути близьким до смерті»: *пахне землею*; *нести (пахнути, смердіти) землею*; *пахнуть васильками*; *вже васильками тхне*; *домовиною пахнути*; *гробом пахнути*; *сосною пахнути*; *гробом чути*. Образним конкретизатором виступають *земля*, *васильки* (рослина з пряним запахом та дрібними квітками, яку за традицією освячують і висушеною кладуть у домовину), *домовина* та метонімічне *сосна* як *деревина*, з якої її виготовляють.

ССМ «дихати + на + певний предмет = бути близьким до смерті»: *дихати на ладан*; *дихати на часник*. Образний конкретизатор *ладан* пов'я-

заний з поховальним обрядом; *часник*, ймовірно, також пов'язаний з обрядовістю.

ССМ «соро (чи перифрастичний вираз) + смерть (чи перифрастичний вираз) = хтось соро помре, загине»: *три чисниці до смерті; недовго лишилися рят топтати; соро не буде роси топтати; соро Лопатовський прийде посватає; три дні віку; соро на лаву; на днях.*

Вербалізація смерті відбувається в запереченнях традиційного *ряст топтати, росу топтати*, метонімічним вживанням елемента похоронного обряду (*на лаву*). Вираз *Лопатовський прийде посватає* в [7: 115] пояснюється так: «Каламбурне обігрування слова лопата як знаряддя для копання могили. Зближення смерті й весілля – загальновідоме»: пор. також літ. *повінчатися з сирого землею*.

Перифрастичні вирази значення 'соро': *три чисниці; на днях; три дні*. Цілком закономірним виглядає використання дня як виміру часу. Іменник *чисниця* передає часове значення просторовим образом і надає одиниці значного ступеня експресії, наводячи на асоціації з чимось нетривким, короткочасним.

ССМ «[і] іменник на позначення істоти + [не] виконає певну дію = хто-небудь загине, помре»: *[і] кури загребуть (заклюють); курка лапою загребе; [і] жаба цицьки (циці, пить) дасть; [і] собака не загавкає (не гавкане)*. Образні конкретизатори називають невеликих за розміром, слабких істот, які не можуть пошкодити людині (*курка, жаба*), що вказує на впевненість мовця в неминучості загибелі. Подібний семантичний додаток містить вираз *і собака не загавкає*, де гавкання собаки сприймається як дуже проста й швидка справа.

Семантичний ряд «померти»

Найбільш продуктивною в обох мовах є ССМ «дієслово на позначення руху + на (до, в) + локальний орієнтир = померти, загинути»: укр.: *піти до Бога; відправитися на той світ; піти (перейти) на той світ; піти на небо; перенестися у вічність; відійти у вічність; піти у вічність; піти у небуття; відійти у довічний сон; переставитися на той світ; зійти в могилу; зійти в землю*; польськ: *pójść do Boga; pójść do nieba; przenieść się na łono Abrahama; pójść do Abrahama na piwo; przenieść się do wiecznej chwały; przenieść się do niebieskiej chwały; przenieść się do boskiej chwały; przenieść się do wieczności; wynieść się na tamten świat; przenieść się do lepszego świata; przenieść się w zaświaty; odejść na wieczną wachtę; wstąpić do grobu; pójść do grobu; pójść do ziemi; pójść do piachu; pójść do gazu; pójść do lali*.

Локальними орієнтирами в українській та польській мовах виступають: 1) *потойбічне життя* (*Бог, той світ, небо* / *Bóg, tamten świat, lepszy świat, niebo*); 2) абстрактні іменники на позначення небуття (*вічність, небуття, безодня, довічний сон* / *wieczność, zaświaty*); 3) елементи поховального обряду (*земля, могила* / *ziemia, piach, grób*).

Лише в польських фраземах виступають образні конкретизатори *łono Abrahama, Abraham* – біблійний праотець (пор. східнослов'янські *відправитися до батьків; ніти до прадідів; ніти (одправитися) до своїх*); *wieczna (niebieska, boska) chwala*; *wieczna wachta* – стосовно смерті моряка; *gaz* – у складі фраземи, що походить з часів Другої світової війни і стосується гітлерівського концтабору; *lala* – очевидно, в метафоричному значенні, що вказує на подібність покійника до ляльки (пор. *malowana lala* – про гарну, але пусту і бездушну жінку).

При такому розмаїтті образних конкретизаторів локальних орієнтирів стабільність дієслівного компонента на позначення руху засвідчує сприйняття смерті як переміщення з одного локусу в інший.

ССМ «дієслово чи перифрастичний вираз на позначення локалізації + локальний орієнтир = померти»: укр. *гнити в сирій землі; лежати в землі; покритися землею; лежати в могилі; лежати на лаві; лягти вздовж лави (на лаву); лежати на столі; лягти в сиру землю; лягти в могилу (в домовину, в труну, в яму)*; польські *spocząć w grobie; leć w grobie; znaleźć się na tamtym świecie; leżeć na marach; spoczywać na marach; spać w grobie; spać w mogile*.

Дієслова цієї моделі позначають здебільшого стан нерухомості (*лягти, залягти, лежати / spocząć, leć, spać, spoczywać*). Локальні орієнтири називають реалії поховального обряду (*земля, могила, гріб, лава, стіл / grób, mary, mogiła*).

ССМ «суб'єкт-каузатор + дієслово чи перифрастичний вираз на позначення каузації зникнення = хто-небудь помер чи загинув»: *Бог прийняв; Господь прибрав; Господь прийняв душу; біс вхопив; дідько взяв; смерть узяла; смерть забрала (прибрала); смерть скосила; Кіндрат схопив; грець ухопив; правець ударив (виправив); правець напав; лунь ухопив; Bóg wziął; Bóg wezwał; Bóg powołał; Bóg przyjął do swojej chwały; diabli wzięli; szlag trafił*.

Суб'єктом-каузатором виступають: 1) надприродні сили (*Бог (Господь), біс, дідько*) / *Bóg, diabeł*; 2) хвороби (*грець, правець / szlag*). В українських фразеологізмах це також елементи поховального обряду (*земля, могила*) і *смерть (Кіндрат)*.

ССМ «дієслово на позначення міміки чи жестикуляції + соматизм = померти, загинути»: укр. *заплющити очі; вискалитися зуби; зімкнулися навіки уста; випростати ноги; витягти (простягти) ноги; відкинути ноги (копита, ратиці); згорнути руки*; польські *wyciągnąć nogi; wyciągnąć kopyta; zamknąć oczy (na zawsze, na wieki); zamknąć powieki; odwalić kitę*.

У цих ФО здебільшого зафіксовано смерть як явище біологічне. Найбільш продуктивними є одинці з соматизмом *ноги* та його жаргонними й діалектними відповідниками (*копита, ратиці / kopyta*). В польських джерелах не виявлено одиниць цього типу з соматизмом *рука*, натомість є не-

властива українським фраземам *kita* ‘пухнастий хвіст тварини, зокрема лисиці чи білки’, що надає висловленню іронічного відтінку.

ССМ «душа (дух) + покинула = хто-небудь помер, загинув»: *душа покинула; душа розлучилася (попрощалася) з тілом; дух вийшов (вискочив, грубо випер);* польські *duśza ucieka; życie ucieka; życie uszło*.

ССМ «віддати + життя (душу, дух) = померти, загинути»: укр. *віддати життя; віддати дух; віддати [Богу (Богові)] душу;* польські *oddać Bogu ducha; włożyć ducha*.

ССМ «скінчити + іменник на позначення життя = померти, загинути»: укр. *кінчати вік; дожити [свого] віку; скінчити дні (життя, шлях); проміряти [свій] шлях;* польські *dokonać życia, dokonać żywota, dokonać dni*. Одиниці цієї моделі засвідчують шанобливе ставлення до померлого та відзначаються низьким ступенем експресії.

ССМ «настав + кінець, час = хто-небудь помирає»: *настав (прийшов, ударив) час; прийшов кінець; настав край; приспів час;* польські *nadchodzi czas; zbliża się czas*.

За ССМ «вдягти + дерев’яний одяг = померти» утворено польську літературну фразу *ubrać dębową jesionkę* та українські діалектні *вдягнути дерев’яного бушлата; дерев’яний костюм одягти*, де *бушлат, костюм, jesionka* – це *труна* (спостерігається трансформація значення на основі просторової суміжності).

Семантична модель «**покинути цей світ – померти**»: укр. *розлучитися зі світом (з життям); покинути грішну землю; покинути білий світ; піти (зійти) з світу (з цього світа); лишити світ; піти з життя; піти від нас; попрощатися з білим світом; попрощатися з життям; закритися світ Божий; на світі нема;* польські *opuszczyć ten świat; zejść ze świata; pożegnać się ze światem; rozstać się z tym światem; zejść z tego świata; zabrać się z tego świata*.

Семантична модель «**їсти щось неїстівне чи перестати їсти – померти**»: укр. *з’їсти дутеля; пісок уже їсть;* польське *gryźć ziemię*. Очевидно, *дутель* – від надутися, тобто почати розкладатися після смерті. Показовими є українські діалектні одиниці *перестати їсти хліб та коржі поїсти* ‘померти’, що пов’язують життєздатність людини з можливістю споживання їжі.

Семантична модель «**смерть як відпочинок, сон**»: *спочити в Бозі; спочити вічним сном; заснути навіки; спочивати непробудним сном; zasnąć na wieki; usnąć snem wiecznym; zasnąć w Rani*. Одиниці цієї моделі мають урочистий відтінок і відзначаються низьким ступенем експресії.

У польській мові відсутні фраземи, утворені за наступними моделями.

ССМ «дати + перифрастичний вираз на позначення смерті = померти»: *врізати дуба; дати дуба; дати кики; дати хрпки*. Фразеологи висловлюють різні припущення щодо первинного значення компоненту *дуб* у

цих одиницях. Так, Ю. Гвоздарьов пов'язує його з давнім слов'янським поховальним обрядом, з віруванням в переселення душі в дерево, зокрема, в дуб [2: 31]; В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев [8: 127], І. Дашчинська [17: 53] розглядають його як результат розщеплення дієслів типу *зaduбити*, *одубити*, *здубитися*. Більш переконливо виглядає думка А. Івченка, який відносить ФО *дати дуба* до мотиваційної моделі “впасти догори ногами – померти”, а компонент *дуба* розглядає як прислівник. «Процес народноетимологічного зближення лексем *дуба* “догори ногами” та *дуб* “назва дерева” спричинився не лише до підвищення експресивності (завдяки переходу до образних), але й до появи нових варіантів дієслівного компонента, зокрема, *врізати*» [3: 107].

Дослідник стверджує, що первинне значення фразеологізму *дати хронки* було ‘заснути’, звертаючись до однотипного *дати хронака* та до фразеологізмів із значенням ‘померти’, що мають внутрішню форму ‘заснути’ [3: 107].

Фразема *дати кики*, ймовірно, характеризує передсмертну агонію (пор. діал. *тіки кавкнути* ‘пропасти, здохнути’).

ССМ «не топтати + траву = померти»: *не м'яти трави; відтоптати ряс*. Ці одиниці ідентичні за внутрішньою формою до літературного *недогово* *лишилося ряс* *топтати* та діалектного *скоро не буде роси топтати* ‘хтось скоро помре, загине’ й відображають обряд топтання ранніх сходів рясту на свято Сорока Святих, що був запорукою доброго здоров'я впродовж усього року.

ССМ «повінчатись + з + кимсь (чимсь) + непридатним до подружнього життя = померти»: повінчатися з сирою землею; з сивим дідом повінчатися. Смерть нерідко уявляється як вінчання, весілля [9: 66].

Українській мові не властива модель «**вдарити + в + календар = померти**»: *kopnąć w kalendarz; stuknąć w kalendarz; uderzyć w kalendarz; walić w kalendarz*, де календар несе смислове навантаження ‘час’, а дієслова *kopnąć; stuknąć; uderzyć* вказують на зневажливе ставлення до нього як до речі несуттєвої для небіжчика.

Дослідивши українські та польські ФО на позначення смерті, можемо зробити наступні висновки. В українській та польській фразеології наявні спільні моделі, що мають значення ‘бути близьким до смерті’ та ‘померти’. Це дає можливість констатувати подібність ментальних репрезентацій явища смерті в фразеології порівнюваних мов.

Наближення до смерті в обох мовах представлено ССМ «дивитися + на + локальний орієнтир», «стояти / бути + [однією ногою] + на (над, в) + локальний орієнтир», «Смерть збирається виконати (чи виконує) певну дію», «[лежати] + на + локальний орієнтир».

Значення ‘померти, загинути’ в порівнюваних мовах передається наступними ССМ: «дієслово на позначення руху + на (до, в) + локальний

орієнтир», «дієслово чи перифрастичний вираз на позначення локалізації + локальний орієнтир», «суб'єкт-каузатор + дієслово чи перифрастичний вираз на позначення каузації зникнення», «дієслово на позначення міміки чи жестикуляції + соматизм», «душа (дух) + покинула», «віддати + життя (душу, дух)», «скінчити + іменник на позначення життя», «настав + кінець, час» та семантичними моделями «покинути цей світ», «їсти щось неістівне чи перестати їсти», «смерть як відпочинок, сон».

Різні образні конкретизатори в подібних моделях вказують на перевагу в орієнтирах, а також свідчать про культурні, ідеологічні умови життя нації. Так, наприклад, в польських фразеологізмах, що мають структуру «дивитися + на + локальний орієнтир = бути близьким до смерті» виділено релігійну відправу та ксьондза як її виконавця, а в українських – побутові реалії похоронного обряду й місце, куди відлітає душа (пор. *patrzeć na księżą oborę* – *дивитися в труну; дивитися на небо*).

Одиниці продуктивної в обох мовах ССМ «дієслово на позначення руху + на (до, в) + локальний орієнтир = померти, загинути» здебільшого характеризуються урочистістю, піднесенням. У польській мові спостерігаємо в них більш широкий обсяг образних конкретизаторів локального орієнтира: потойбічне життя, крім характерних для обох мов *Bóg, mój ciem, nebo* / *Bóg, ten świat, niebo*, позначене ще й біблїзмами *Abraham, wieczna (niebieska, boska) chwała*. Показовим є пов'язане з мореплавством *wieczna wachta*, а також *gaz*, що засвідчує трагедію концтаборів Другої світової війни на території Польщі. Крім того, у польській мові маємо *pójść do Abrahama na piwo*, де уточнення *na piwo* створює іронічний, навіть фамільярний відтінок (пор. урочистий біблїзм *przenieść się na łono Abrahama*), а також іронічне *pójść do lali*. Обидва фразеологізми виходять за межі загального конотативного значення наведеної моделі.

Не властиві польській мові такі ССМ семантичного ряду «бути близьким до смерті»: «пахнути + іменник на позначення елементу похоронного обряду»; «дихати + на + певний предмет», в яких акцентовано фізіологічний бік смерті, а також моделі «соро (чи перифрастичний вираз) + смерть (чи перифрастичний вираз)»; «[і] іменник на позначення істоти + [не] виконає певну дію», що відзначаються високим ступенем експресії й підкреслюють швидкий прихід смерті.

Лише українській мові властиві ССМ семантичного ряду «померти» «дати + перифрастичний вираз на позначення смерті», в якій спостерігаємо поєднання складних семантичних процесів, а також «не топтати + траву», «повінчатись + з + кимсь (чимсь) + непридатним до подружнього життя», що віддзеркалюють старожитні уявлення про життя та смерть.

У характерній лише польській мові ССМ «**вдарити + в + календар = померти**» абстрактне поняття часу передається конкретним іменником *kalendarz*, що виявляє освіченого творця і носія.

Таким чином, застосування методу структурно-семантичного моделювання для співставлення ментальних репрезентацій певних ділянок дійсності у фразеології різних мов є доцільним і таким, що дозволяє робити широкі узагальнення.

Скорочення

ССМ – структурно-семантична модель

ФО – фразеологічна одиниця

Література

1. Бирих А. К. К диахроническому анализу фразеосемантических полей // Вопросы языкознания. – 1995. – № 4.
2. Гвоздарёв Ю. А. Пусть связь речений далека...: очерки по русской фразеологии. – Ростов н/Д, 1982.
3. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Харків, 1996.
4. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. – М., 1989.
5. Солодуб Ю. П. Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект лингвистического исследования // Филологические науки. – 1990. – №6.
6. Толстая С.М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии // Фразеология в контексте культуры. – Москва, 1999.
7. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ, 2003.
8. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990.
9. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 2000.
10. Учебный русско-польский фразеологический словарь / Молотков А. И., Цеслянская В. – М., 2001.
11. Фразеологічний словник української мови. Кн. 1-2 / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К, 1993. – Кн. 12.
12. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2001.
13. Яковенко Л. І. Концептосфера українських, російських та польських фразеологізмів з узагальненням значенням появи та зникнення // Слов'янський збірник: Збірник наукових праць. Вип. XI. – Одеса, 2005.
14. Яковенко Л. І. Світобачення українців на тлі фразеосемантичної групи „поява – наявність – зникнення”// Мова і культура. Серія «Філологія». – Вип. 8, т. III, ч. II. – Київ, 2005.

15. Яковенко Л. І. Українські фразеологізми з семантикою появи, наявності та зникнення як виразники категорії буття // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 34. – Ч. 1.
16. Chlebda W. Z badań nad frazeologią gatunków mowy (rosyjski nekrolog prasowy) // Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Filologia Rosyjska XXXI. – Opole, 1993.
17. Daszczyńska I. O pierwotnej derywacji frazeologicznej na materiale rosyjskich i polskich frazeologizmów substatywnych // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej VI. – Warszawa, 1994.
18. Herej-Szymańska K. Biblijny obraz językowy stosunku człowieka do śmierci // Język Polski. – 2004. – Nr 3. – S. 164-173.
19. Powszechny słownik frazeologiczny. – Bydgoszcz, 2003.
20. Słownik frazeologiczny języka polskiego / Pod. red. S. Skorupki : T. 12. – Warszawa, 1967-1968.
21. Uniwersalny słownik języka polskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (електронна версія).